

**Alexander Tapia Perurenaren**  
***Kattalin Umezurtza antzezlanaren azterketa***

*Study of the play Kattalin Umezurtza*  
*by Alexander Tapia Perurena*

Edurne GARDE MARTINEZ  
Euskal Filologian lizentziaduna

Jasotze data: 2024.07.30    Onartze data: 2024.09.27

## LABURPENA

Hurrengo lerroetan Alexander Tapia Perurenaren *Kattalin Umezurtza* antzerki lanaren azterketa proposatzen da. Antzerki misiolariarekin antzekotasuna duela esan da eta baieztapen hau aitzakia bihurtuko da testuaren azterketa egiteko, bai eta antzerki misiolariarekin antzekotasunik duen ala ez ikusteko. Horretarako, antzerki misiolarien puntu garrantzitsuenak azalduko dira, semiotikaren inguruan testuaren azterketarako baliagarria izango den laburpentxoia egingo da, eta horren harira testua bera aztertuko da. Bukatzeko, garaiko antzerkiaren garrantziaren zergatiak hitz egingo da eta Martin Ugalderen obra pedagogikotzat hartzeko irizpideak gurera ekarriko ditugu testua didaktikoa den ala ez baieztatzeko.

**Gako-hitzak:** Alexander Tapia Perurena; antzerki misiolaria; lan didaktikoa; kristau doktrina; euskal gizartea eta euskara.

## ABSTRACT

Subsequently, the study of the play *Kattalin Umezurtza* by Alexander Tapia Perurena will be addressed. It is said to have a background in missionary theatre, which is intended to justify a thorough analysis of the text to see if it has any connections with missionary play. To do so, a concise explanation of the key concepts in semiotics and missionary theatre is offered. This will be useful for offering an insightful analysis of the content. Finally, the importance of theatre /drama in that time will be dealt with. As well as this, the arguments why Martin Ugalde's work is considered a pedagogical work will be applied to this work. And this will allow us to assert that *Kattalin Umezurtza* is a didactic work.

**Keywords:** Alexander Tapia Perurena; missionary theatre; didactic assignment (work); Christian doctrine; basque society and basque language.

1. Sarrera. 2. Antzerkiaren oinarritzko ezaugarriak. 3. Alexander Tapia Perurena. 4. Antzerki misiolaria. 5. *Kattalin Umezurtza* testua. 5.1. Espazio eszenikoak. 5.2. Zeinu ez-linguistikoak. 5.2.1. Tonua. 5.2.2. Mimika. 5.2.3. Jantzkerak. 5.2.4. Osagaiak. 5.2.5. Musika. 6. *Kattalin Umezurtza* lan didaktikoa. 7. Ondorioak. 8. Bibliografia.

## 1. Sarrera

Alexander Tapia Perurenari buruz oso gutxi hitz egin da, gehien egin duena Joxemiel Bidador izan da, baina batez ere bere olerkigintza izan du aztergai. Hala ere, hau ez zen izan jorratu zuen esparru bakarra. Olerkigintzan aritua zen arren, kazetaritzan ere jardun zuen, eta antzerki obra bat idatzi zuen, *Kattalin Umezurtza*, eta antzerki lan hau izango da, hain zuzen ere, hurrengo lerroetan aztergai, Iruñeko idazleari buruzko lanak osatze aldera.

## 2. Antzerkiaren oinarritzko ezaugarriak

Lan honen lanketa nola egingo den labur-labur azaltzea komeniko litzateke, antzerkia izanik desberdintasun nabarmenak baitaude orain arte ezagunagoak diren olerkigintzaren edo narrazioaren egiturazko ikerketa saioen artean.

Antzerkia antzezteko idatzi den literatura testua da. Idatzirik egonagatik, irakur daiteke, baina antzeztu ere antzez daiteke. Elkarrizketak egituratzen du antzerkiaren berbaldia, baina taulara daiteke, horrenbestez, eskakizun zehatzak bete behar ditu, alegia, elkarrizketa, aurrez aurre eman behar da eta orainaldian izan behar du, ez da elkarrizketa narrati-boa edo deskriptiboa (Bobes, 2004).

Antzerkian berbaldia egituratzen duten elkarrizketek gain, badira kontuan hartzeko eta eszenan erreferentzia bihurtuko diren antzeppen oharrak edo akotazioak, irakurleei zenbait ekintza argitzeko baliagarriak izango zaizkionak eta autoreak proposatutako espazio eszenikoa nahiz irudizkoa nola dagoen definituko dutenak. Akotazio hauek antzezlanaren taularatzeko orduan testu idatzi eta antzeztuaren zubia izango dira, ezin

baitugu ahantz antzerki lanak antzezpena bera helburu duela eta horretarako idazten dela (González Maestro, 1996).

Elkarrizketarekin bat, “zeinuak” ere aztergai izango dira, guretzat egindakoak, linguistikoak nahiz ez-linguistikoak eta hauek izango dira antzezlanari esanahiak gehituko dizkietenak. Eszenatokiaren testuinguruan kokatutako edozein objektuk berehala funtzio semiotiko bat gauzatzen du. Objektu guztiak antzerkiaren zeinuak dira, berdin dio benetako objektua den ala ez, ikusleek zeinu bezala ikusiko dituzte eta. Beraz, edozein objektu zeinu bihurtzen da eszenan sartu bezain laster, izan ere, batzuetan eszenatokian hortik kanpo ez lituzkeen ezaugarriak hartzen ditu (Garamendi, 1991).

Zeinu sistema zabala den arren, hemen antzezlanak berak eskaintzen dizkigunak soilik azalduko dira: tonua, mimika, pertsonaien janzkera, osagaiak eta musika.

### 3. Alexander Tapia Perurena

Itzul gaitezen, bada, Alexander Tapiarengana. Nor izan zen Alexander Tapia? Lehen esan bezala, Joxemiel Bidadorren eskutik iritsi zaizkigu idazlearen bizitzaren nondik norako gehienak, antzezlanak, olerkiak, eta hauen azterketa estilistikoa. Edonola ere, oraingo lan honetan bere antzerki lana aztergai izango denez, sarrera gisa laburpentxo bat egingo da.

Alexander Tapia Perurena nafar olerkaria izan zen, olerkari txukuna, gerra iritsi zen arte, behintzat. Poeta honi buruz gutxi idatzi da, eta baliteke Lauaxeta, Lizardi, Aitzol eta Orixe olerkari handiekin batera idatzi izanagatik, zaila suertatu izana bere ahotsa indarrez entzutea. 1899ko abuztuaren 11n jaio zen, Iruñean. Ikasteari ekin zion eta ez bakarrik Iruñean, baizik eta European ere; Parisen hiru urtez eta Alemanian bost urtez aritu zen. Gurasoak karlistak ziren, eta haiengandik jaso zuen Euskal Herriarekiko maitasuna; ez, ordea, euskara, gurasoek inoiz ez baitzioten euskaraz egin euskaldunak ziren arren. Ez dakigu euskara non edo noiz ikasi zuen, baina badakigu euskara irakasle aritu zela Lekarozko ikastetxean.

Bere olerki lanei dagokienez, lehenengo lanak atzerrian zegoela ezaugarazi zituen. Maitasuna izan zen Alexanderrek jorratu zuen gai nagusia. Maitasun malenkoniatsua, sufrimenduzkoa. 1921ean *Euzkadi* egunkariko euskal orrian “Amatxo”, “Txori gaua” eta “Oñazez” olerkiak argitaratu zituen. Handik aurrera Kirikiñoren eskutik “egunekua” saila argita-

ratzen hasi zen. Kirikiñoren hutsunea Orixek bete zuen eta Orixerena Lauaxetak, eta azken hau Tapiaren kazetaritzako eredu bihurtu zen.

Nafarroako prentsa jeltzaleek, *Napartarra* eta *La voz de Navarra* egunkariak, euskarari bere tokia eman zioten. Azken honetan eta Joxe Agerre-ren zuzendaritzapean Alexanderrek “Egunekua” txokoa lortu zuen. *Ama-yur* astekarian ere kolaborazioak egin zituen eta aldizkari jeltzale askotan parte hartu zuen poesia eta prosa idatziz. Osotara, 50 bat olerki, 30 bat prentsa kolaborazio eta antzerki lan bat (Bidador, 2016).

*Kattalin Umezurtza* Alexander Tapiaren antzezlan da. Ez dakigu noizkoa den. Gerrak Tapiaren ekoizpena mututu bazuen ere, Bidadorren ustean antzezlan gerra ondokoa izan daiteke, eta arrazoi hau ematen du:

Segurtasun osoz ziurtatu ezin bada ere, gerraosteko lana dela esanen nuke nik, ez baitu gerra aurretiko ohiko gaia erabiltzen, hau da, aberriarena; ez da propaganda jeltzalea egiteko lana beraz, lan morala baizik, antzerki misionalaren tankerakoa zenbaitetan (Bidador, 2016, 140. or.).

Ikertutako lanen artean presentzia gutxi izan duen gaia izango da hurrengo lerroetan nagusi: erlijioa. Halere, ez litzateke berezi suertatu behar, jakina baita, jeltzalea izanik, Jainkoarekiko sentimendu sendoa bazuela (Bidador, 2016). Fededuna zen. Oso. Eta ez bakarrik pentsatzeko eran, baizik eta portaeran ere; *Acción Católica*ko kidea izan zen, hala nola *Solidaridad Cristiana de familias* elkartekoa (Satrustegi, 2000, 20. or.).

Bidadorrek aipatzen duen antzerki misiolaria zer den ulertzeko, denboran atzera egin behar dugu, nahikotxo, gainera. Mexikoko aro kolonialera, hain zuzen.

#### 4. Antzerki misiolaria

Aro kolonialean eliz gizonak fede katolikoa zabaltzeko antzerkiaz baliatu ziren, eta antzerki mota honi misiolaria deitu zaio. 1521ean Tenochtitlan erori eta Mexikoko historia koloniala hasi zen. Garaipenak, beste gauza batzuen artean, kristau erlijioaren ezarpena ekarri zuen, herri menderatuak herri menderatzailearen kultura, ohitura eta sinismenak onartu egin behar izan zituen eta frantziskotarrak arduratu ziren prozesu hau aurrera eramateaz. Ez zuten gaizki egin, ez horixe. Lehenengo, lekuko kultura ezagutzeaz kezkatu ziren, eta, ondoren, lekuko hizkuntza eta hainbat eduki erabili zituzten kristau pentsamenduan moldatu ahal izateko (Ordiz, 1987; Aracil, 2008):

El llamado teatro misionero o evangelizador, que se concibe en principio como una forma de transmisión directa, en lengua náhuatl, de las verdades fundamentales de la religión cristiana para un público que no estaba preparado para discursos teóricos y moralizantes (Ordiz, 1987, 68. or.).

Konkista aurreko garaian nahuatl gizartean antzerki agerpenak egiten ziren, hainbat kronikarik adierazi zuten bezala: eszenatokia zegoen, bertan ospakizun erlijiosoekin lotura zuten festa adierazpen itxurako “joko” edo “aurkezpenak” egiten ziren, eta aktoreek eszenak antzezteko mozerrotzeko ohitura zuten. Horrenbestez, esan daiteke antzinako nahuatl kulturaren egiten ziren agerraldi hauetan antzerki gertakaria definitzen dituzten elementuak agertzen zirela; eszenatokian paper zehatz bat interpretatzen duten aktoreak, aurkezpen gai bat eta zaindutako eszenografia, besteak beste. “Para ellos se trataba de reactualizar el mito por medio del ritual como forma de sumergirse en el «tiempo sagrado» de los dioses y así implorar su ayuda o invocar su fuerza. Se trata de expresiones fuertemente ligadas al contexto religioso” (Ordiz, 1987, 70. or.).

Bertakoen kulturaren oinarritzko ezagutza abiapuntu, eta, betiere, fraideen begiradapean, indigenek indigenentzat bere hizkuntzan aurkeztu zituzten lanak. Lan hauek ebanjelizazioaren helburuak lortzeko bitartekari garrantzitsuenetarikoak bihurtu ziren, antzinako jainkoen aldean Jainko kristauaren nagusitasuna, adibidez (Ordiz, 1987; Aracil, 2008).

## 5. *Kattalin Umezurtza* testua

Helburu bertsua aurreikus daiteke *Kattalin Umezurtza* antzezlanean, herriko hizkuntza erabiliz, euskara, eta herriko ohiturak uztartuz, kristau ikasbidea zabaldu nahi delako kutsua suma baitaiteke. Antzezlana irakurtzen hastean, lehenengo zatia Azkuek *Euskalerrriaren Yakintzan* bildutako *alaba eta alabaordea* ipuinaren tankera duela dirudi (Azkue, 1989, 18-23. or.); bestalde, antzezlanean irakurketan aurrera egin ahala uler daiteke zergatik hartzen zaion misiolari itxura antzezlariari. Ama hilda duen neska bati familia berriak eskaintzen dion maitasun eza eta mespretxuaren kontra indarrez erantzun ordez, “ongia” egitea erabaki eta horrek gauzak bere onera etortzea ekarriko du, familiaren maitasuna lortuz. Lan didaktikoa goitik behera, ez bakarrik gaian, baita garapenean ere.

Ezin zehatz daiteke antzerki obra hau antzezteko idatzi zen ala ez, ez dakigu inoiz antzeztua izan zen ere. Argi dagoena da eszena desberdine-

tan banatutako testu idatziak oharrak dituela eta antzezen forma horiek proposamen didaktikorako komunikazioa errazten dutela.

Obrak daukan alderdi didaktiko hori da, hain zuzen, azpimarratu behar dena, helburua hori baita, heztea, ikusleak edo irakurleak heztea; izan ere, Espainia Berriko arte dramatikorako antzezpenei buruz dauden ikerketetan hori bera azpimarratu dute:

El teatro funcionó como un recurso más para la evangelización de los nativos. Mediante dramatizaciones de historias basadas en las Sagradas Escrituras o en relatos hagiográficos, al indio se le mostraban, en principio, dos asuntos: por un lado, la misma Historia Sagrada o relatos cristianos y, por otro, una serie de actitudes convenientes propias de su educación dentro de la nueva doctrina (Rivera, 1993, 314. or.).

*Kattalin Umezurtzak* kristau doktrinako gaiak dakartza. Pertsonaia lau eta ekintza xumeko antzezan honek Itun Berrian agertzen diren Talioiaren legearen garaipenaz ohartzera eramango gaitu. Dударik gabe, eta lehen aipatu bezala, balio didaktikoa helburu duen antzerki laburra, Itun Berriak berezkoa duen azaltze soila bezalakoa, baina euskaldunen hizkuntzan idatzia eta gerora azalduko diren euskal usadioez zipriztindua.

Bi ekitalditan banatzen da eta ekitaldi bakoitza hainbat eszenatan; lehenengoak zortzi eszena ditu eta bigarrenak hamabost:

### 1. ekitaldia

1. Kattalin negarrez ari da bere etxeko atarian eta maitasun faltaz kezaka. Zerurantz begira amari hitz egin dio. Berarekin joan nahi du. Aitak ekarritako ama berriak neskame bihurtu du eta ez berak, ez bere bi seme-alabek ez dute maite.
2. Joxek Kattalin negarrez aurkitu du eta bere kontra egiten du gupidarik gabe, iseka egin dio eta iraindu. Kattalinek aurka egin dio, bere burua defendatu du eta Joxe ere laidotu du. Joxek Kattalin jo du.
3. Patxiko, Kattalinen lehengusua, eta mutiko talde bat agertu dira eta iseka hasi zaizkio Joxeri, Kattalin jotzen erakusten duen “balentria” dela eta. Patxikok Joxe mehatxatu ondoren, Kattalinen-gana hurbildu da zer gertatu den jakiteko. Kattalinek gertatutakoa azaldu dio, eta errua bere gain hartu du. Patxikok Joxe jo du, nahiz eta Kattalinek ez egiteko eskatu dion.

4. Mutiko talde bat agertu da. Buruzagiak eskolara bidali ditu eta Joxek piper egin dezaten proposatu. Patxikok eskolara joan nahi du eta Erramunek sagarrak ebastera. Batzuek azken honen alde egin dute. Maisua imitatzen dute gaztelaniaz egiten dielako. Sagarrak ebastera joan- ez joan ari dira, badirudi baserriko zakurra arriskutsua dela; izan ere, Erramuni kosk egin zion sagarrak lapurtzera joan zenean. Patxikok merezita zuela esan dio, besteen etxean sartzeagatik. Erramunek gertatutakoa azaltzen du. Talde bakoitza norabide bat hartzen ari delarik, eskale bat agertu da.
5. Eskaleak erdaraz bedeinkatu du; umeez, ordea, trufa eta iseka egin diote. Kattalinez artaburu bat eman dio, eta eskaleak berarentzat alkandorarik izango ote duen amari galde diezaion eskatu. Kattalinez obeditu egiten du. Ez dute alkandorarik, ordea. Mutilez honen kontura eta erdalduna izateagatik iseka jarraitzen dute, eskalea haien atzetik makilaz jo nahian segituz alde egin duten arte.
6. Kattalin mutilen jokaera ankerraz kexatu da, eta, bitartean, Mikaela ugazama atera da. Etxeko hainbat lan egin dituen galdetu dio eta mehatxatu ere egin du eskatutako lan bat bukatzen ez badu. Mikaela ohartu da Kattalin negar egiten aritu dela, eta gertatutakoa azaltzera behartu du. Azken honek gertatutakoa azaldu dionean, jaso eta jasandakoa merezita dituela aipatu dio, Joxe zirikatzeagatik. Negar gehiago eginez gero etxetik botako duela mehatxatu du eta zartako bat ematen dio.
7. Irene agertu da eta Kattalini zer gertatu den azaltzeko eskatu dio, neskatza negarrez baitago, jo dutela eta etxean ez dutela maite bistan da. Kattalinez koskortuagoa balitz Iruñean neskame arituko litzatekeela dio. Irenez ezin du onartu nola Elizaldeko emakume bat neskame izan daitekeen. Irenez egoera honen aurrean Kattalini “ona” izan dadila eskatu dio, besteen bihotzak samurtzeko ez baitago hori baino bide hoberik, Jainkoak ez du atzendu eta, gainera, amak zerutik lagunduko dio. Kattalinez Ireneri bere tratu ona eskertzen dio, inork ez baitu berak bezain ongi tratatzen.
8. Kattalinez galtzerdiak konpontzen dituen bitartean, bere buruarikin hitz egin du eta zein gaizki sentiarazten duten aipatu, bestalde, Irenez esandakoa beteko du eta amari laguntzeko eskatu dio.

## 2. ekitaldia

1. Lolita bere burua apaintzen eta goraiatzan ari da. Beste neska gazteez hitz egiten ari da, zer daukaten, nola doazen apaindurik... Bere burua goستن du, besteekin alderatzen da eta bera maila gorago batean dagoela uste du.
2. Kattalin sartu da Lolitarekin egotera. Kattalinek bere burua zarpailtzat hartu eta Lolitarena goraiatzan du. Lolitak Kattalin mespretxatu du eta bere goraiapamen horien atzean asmo bihurria duela uste du. Kattalin ez duela maite onartu du. Kattalinek, ordea, bere asmo ona adierazteko goizean Jauregiko etxekoandreak eman dizkion bi goxokietako bat berari emango diola esan dio. Goxokia har dezan erregutu dio. Lolitak eskertu, besarkada eman eta lagunekin alde egin du.
3. Amari zuzendu zaio, Irenek esan bezala “ongia” egin ondoren, ordaina jaso du, nahiz eta ez dakien beti gertatuko den.
4. Ugazamak ezin du sinetsi Lolitarekin haserretu gabe egon denik. Neska maltzurra dela uste du. Sarea janzteko eta garbiketa egitera bidali du. Kattalin joan da.
5. Ugazama Kattalinen aldaketaz ohartu da, senarrak ere askotan aipatu izan dio behin baino gehiagotan Kattalinenenganako duten gogorkeria. Baliteke iritsi izana bere seme-alabek duten eskubide berberak izateko unea.
6. Kattalin etxetik atera da sarea buruan eta arropa gainean, baina xaboia ahaztu du. Ugazamak iraindu du, berriz ere. Berritoxo mar-txa hartzen duelarik, fardel bat erori da.
7. Ugazamak paperean bildutako fardela hartu du eta Kattalinez erdeinuzko tonuan hitz egin du. Lapurretan aritu delakoan dago, aurkitutakoa ez baita etxekoa, Iruñean erositako baizik, eta berak ez du ezer erosi Iruñean.
8. Kattalin garbitzetik heldutakoan, ugazama zain du eta goxokiak lapurtu dituela esan dio. Kattalinek ezetz, “Jauregiko” andreak eman dizkiola esan dio. Ondoren, denak irentsi dituela eta bere anai-arrebei ez diela ezer gorde aurpegiratu dio.
9. Patxiko eta lagunak agertu dira, besteen zain dauden bitartean besteak salatzearen kontuaz dihardute. Patxik ez du inoiz laguna salatuko. Haiekin lapurretan aritu direlako beldurrez, batzuek sa-

latu nahi dute, Patxik ez, berak nahikoa du sagarrak ez dituela ebatsi jakitearekin. Mutilek hartu duten biderantz doaz.

10. Aita lanetik etorri da eta ugazamari Kattalinekin duten jarrera aurpegiratu dio, Lolitaren jarreraz ere kexatzen da eta Lolita lanean hasiko dela esan du. Hasieran berarekin, ohitu arte, Lolita neska on eta langile bihurtu nahi du. Ugazama ez dago ados.
11. Joxe eta lagunak iritsi dira. Joxek muturra odolez betea dauka, sagarrak ebasten ari zirela zakurra agertu baitzaie eta istripu bat izan du. Erramunek Joxeri gezur bat asma dezala eskatu dio, arazorik eduki nahi izan ezean. Beste mutiko batek Erramuni asma dezala eskatu dio, haren erruz gertatu baita dena. Gauzak lasaitzen joan dira eta Patxi eta lagunak agertu dira.
12. Erramunek joateko eskatu die. Patxi ez da alaitzen gertatutakoa-  
rengatik, baina ebastegatik gertatu dela aipatzen du eta errua Erramunena dela esan. Mutiko batzuek Erramunen alde egin dute, beste batzuek, ordea, Patxiren alde. Azkenean, B mutikoa eta Erramun eztabaidan hasi dira.
13. Kattalin eztabaida gelditzera agertu da. Joxe hurbildu eta erru guztia berea dela esan dio. Joxe eta Patxi elkar joka hasi dira eta Kattalinekin gelditzeko eskatu dio, Joxe anaia du eta. B mutikoak Kattalini joateko eskatu dio eta honek ezetz, ondorioz hortik atera eta jotzen hasi zaizkio. Kattalin oihuka hasi da.
14. Aita atera da, ugazama ere bai. Ugazama Joxerengana doa eta aita Kattalinengana. Mutikoen liskarrean jarraitzen dute.
15. Apaiza dator. Mutikoen apaiza ikusi orduko liskarra gelditu dute. Zer gertatzen den galdetu du. Amak Joxe kolpatu dutela aipatu du eta aitak Kattalin bospasei mutiltzarren artean zanpatzen ari zirela. Joxeri zuzendu zaio eta zer gertatu den azalarazi dio. Sagarrak ebastera joan direla aipatu dio eta Erramunen ideia izan dela. Erramunek bere burua defendatu du, bazutela ez joaterik, eta, joan badira haiek nahi izan dutelako izan dela. Apaiza iritzi berekoa da, Erramun errudun da, baina besteak ere bai, harekin joan direlako. Sagarrak ebastera nola joan diren azaldu du Joxek, xehetasunez. Baita Kattalin iskanbilan nola sartu den, nola berak Joxeri aurpegia ateratzearren egin duen. Ugazamak ezin du sinetsi, baina gerora Kattalin aingerutzat hartu du. Kattalinekin eta Joxek elkarri musu eman diote. Kattalinekin goxokia eman dio.

Ugazama Kattalini bizitza nola hondatu dioten ohartu da, baina kontra egiten jarraitzen du bere seme-alabak jipoitu dituztenen aurka. Aitak ere bai. Kattalinek, lasaitzeko eskatu du, haiek (berak eta Joxek) barkatzen dituztela. Apeza Kattalinek emandako ikasbidea azpimarratu du. Jainkoa Kattalinen ahotik arituko baltz bezala hartu du eta besteen eredu jarri du. Gai-nontzekoentzat zigorra, Jainkoaren zigorra jaso dute, Joxeren kopeta, kasu. Erramun eta gainerako mutilek damutzen direla adierazi dute, baina ausardia kontua dela eta, liskarrean hasi dira berriz. Erramunek gelditzeko eskatu du, bidenabar barkamena eskatuz. Apaiza aitari eta ugazamari zuzendu zaie Kattalinen jarrrera gorai patuz, “ongia” gorai patuz eta “txarkeriak” baztertuz. Kattalin amari mintzatu zaio, orain pozik dago eta Irenek arrazoi zuela aitortu.

Bi ekitaldi eta hogeita hiru eszenatan banatuta dagoen istorio hau hiru zatitan banatuko nuke, helburua kontuan hartuz. Hasierako egoera, Kattalinen bizimodu tristearen aurkezpena; Ireneren aholkua, hots “ongia” egin dezala eta hori egingo duelako erabakia, eta bukaerako egoera, Irenek esandakoa egin eta gerora izango diren aldaketak.

Hasierako egoera lehenengo zazpi eszenek osatuko lukete. Euskal gizartearen eredu da hasierako egoera hau, baserri batean bizi den familia: aita, Kattalin eta aitarekin ezkonduko ugazama-Joxe-Lolita. Ugazamaren papera ez zen arraroa, garai hartako ohiturei atxikirik familia bateko emakumea hiltzean, ohikoa izaten baitzen senarraren bigarren ezkontza bat.

La situación de viudedad era corriente en la sociedad pamplonesa de estos siglos [...] Los viudos contraían segundas nupcias frecuentemente [...] Los hombres se casaban con otra mujer para procurarse otra persona que les criara los hijos de su primer matrimonio, ya que a menudo las mujeres morían en los partos y dejaban una prole numerosa y necesitada (Fernández et al., 1998, 110. or.).

Familia berriak, ordea, ez du etxeko alaba maite; izan ere, etxeko alaba da etxean lan egiten duen bakarra. Mespretxua eta iraina da hari zuzentzean aurkitzen duena. Joxeren ahotik entzun daitezkeen artean, *obe unan lana egiten baun, aper handi orrek!, zarpail zikiña, Gaie emendik zerri bazka prestatzera, kitokime* (2. or.) bezalakoak aurki daitezke eta ugazamaren ahotik ateratzen direnak ez dira samurragoak: *ta, ta, ta... toteldu aiz ala! Ago ixilik!* (7. or.), *Nai dun sapaiko gela illunean sartzea?* (zartako bat ematen

dio) (8. or.). Eta hau da Kattalineek etxean aurkitzen duena, antzezlanaren ildo nagusia izango dena.

Hari nagusi honen osagarri, gizartearen parte diren mutiko taldeak agertuko dira, bi mutiko talde: batetik, mutil txintxoak, Patxiko lehengusua eta bere lagunak, kasu honetan eskolara joaten direnak, *¡Ez yauna! ¡eskolara joan behar gaituk!* (4. or.); eta, bestetik, bihurriak, sagarrak ebastera joaten direnak, Erramun eta Joxe, besteak beste, *¡zer eskola ta zer eskolondo! ¡egin dezagun piper!* (4. or.) *¡Guziak sagarrak ebastera! Goraintziak Don Restitutori* (6. or.).

Lehenengo eszena hauetan pertsonaien heziketa erakutsi nahi da eta heziketa kristauaren dohainak. Esaterako, Kattalin eta Patxiko onak dira, heziketa onekoak dira, eta horrela demostratzen da hirugarren eszenan Joxerekin borrokan ari delarik Patxiko hurbiltzen dela laguntzera eta Kattalineek ez sartzeko eskatzen dionean, gertatutakoaren errua bere gain hartuz: *Baño ez kasurik egin. Ni naiz erruduna; ez niokean orrelakorik esan behar* (3. or.). Bosgarren eszenan, kristau doktrinak aldarrikatzen duen bezala, Kattalineek gose den eskale bati artaburu bat ematen dionean, mutiko bihurriek arropa eskatzen aritzeagatik eskalearen kontura barreak egiten dituzten bitartean, *¿cuántas camisas necesitas pues tú, en todas las casas: una camisa, una camisa? Kamisica, belarrimotza, zarpalu, zorritzu* (7. or.), maisua imitatzen dute, *Mis queridos niños, gure maisu gaiztoak dioen bezala* (5. or.), eta helduenganako errespetu gutxi erakusten dute, sagarrak ebastera doazenean aitatxiri ere trufa eginez zuzentzen zaizkie eta: *Aitatxii... erran diogu -zertako dituzu sagarrak? Ortzik ezta, nola jan behar dituzu?* (20. or.). Hortaz, alde batetik, heziketa oneko pertsonaiak aurkeztuko dira eta, bestetik, heziketa gutxikoak, Erramun eta Joxeren modukoak.

Baina heziketa eman beharko luketenez ere badago zer esanik. Berehala antzeman daiteke nortzuk diren, haiek edo bere seme-alabek besteekiko erakusten dituzten portaerak ikusirik. Ugazama: eredu izan beharko lukeen baina alabaordea gaizki tratatzen duen bitartean seme-alabak erabat babesten dituen emakume gaiztoa dugu. Primeran gogoratzen ditu Kattalineek honen hitzak etxera iritsi berri: *Bein mutiltxoak magalean zeukala, urbildu nintzaion ni ere, ta esan nion: amatxo! Ta ark burua nereganantz itzuli ta esan zidan gogorki: i ez aiz ene alaba* (2. or.). Etxeko alaba bera neskame bihurtu du, *¡oixe dun patxada! ¡olaxen egoten dun alperkerian goiz guzian? ¡olloei eman dien bazka? galtzerdi oiek konpondu...*(7. or.), eta bere seme-alabekin dituen liskarretan beti errudun egiten du: *Oixen, ik deusere egin gabe yoka asi zain. ¡zein ederki antolatzen ditugun gauzak! Ik ere zerbait*

*egingo ionan eta* (8. or.). Beti erdeinuz mintzatzen zaio Kattalini eta ez bera bakarrik, lehen ikusi ahal izan den bezala, bere bi seme-alabek berdin jokatzen baitute: *¡Nork izan bear din? ¡Ik, ik, alper alaena! ¡kito -kume zikina* (Joxe) (3. or.), *(Isekaz)- ¡Bai zera! ¡Ona etxeko aingeruñoa! ¡Utikan zatar hori!* (Lolita) (11. or.). Baina zer espero daiteke horrelako familia batengandik? Itun Berriak azaltzen duen parabola batekin primeran labur daiteke; “Zuhaitz bakoitza bere fruituetatik ezagutzen da” (Itun Berria, 1980, 95. or.). Emakume honen parean aita dugu. Alabak jasotzen duen tratua ikusita ere zenbaitetan kexatu besterik egiten ez den pertsonaia, baina ugarizamaren seme-alabak primeran tratatzen dituena, adibidez, hamargarren eszenan Lolitaren bidea bestelakoa izatea nahi du: *Zure alabaz nexka on ta langile egin nahi dut. Orain arte yarraitzen ba du, alper arraila aterako da* (16. or.). Nahiz eta benetako aita ez izan, benetakoak egingo lukeen bezala, zuhaitz ona izan nahi du<sup>1</sup>. Bere alabaren portaera ere eredugarria da, sufrimendua isilik daraman neskatoak errespetuz hitz egiten dio ugazamari, *-bai andre, bai, aspaldi* (13. or.), nahiz eta bere burua defendatzearen batzuetan lotsagabe erantzuten dion anaiari: *¡Berdin dek! ¡Ez nauk izituko ta ez nauk ezta ixildiko! ¡kito-kume! ¡Bareyale!* (3. or.). Beraz, hezitzaileen artean ere bi talde daude: hezitzaile onak eta hezitzaile txarrak.

Lehenengo zatiaren azkeneko bi eszenetan Ireneren proposamena eta Kattalinen erabakia datoz. Kattalin negarrez ari da berriz ere eta Irene adiskidea agertu da. Irenek Kattalinen bizimodua primeran ezagutzen du: *¡Gaxoa! Etxe ontan ez du gauz onik eginen. Olako neskatico apal, bigun, ta polita ta etxe ontan ez dute ikusi nai* (8. or.), eta bera da eztiki hitz egin dion bakarra. Proposamena egin dio, Kattalinen bizimodua aldatuko duen proposamena: *Kattalin, entzun ondo: ez geiegi larritu. Izan adi beti ona. Kalte egiten badikiten. ez kasorik egin; kalte-ordez, ik beti ongi egiten. Orixe bezelakorik ez dun besteen biotzak samurtzeko, ta Yainkoak ez du atzenduko. Uste diñat gauzka laister aldatuko ditunela etxe ontan* (9. or.). Hau da antzezlanaren gakoa eta egoerari buelta emanaraziko diona: *izan beti ona; kalte orde, ik beti ongi egin* (9. or.). Aholku bakar batean Itun Berrian Lukasen ebanjelioan aurki daitezkeen “Ez egin gogor, gaitz egiten dizunari, Maita itzazue zuen etsaiak”<sup>2</sup> bezalako mezuak antzeman daitezke (Itun Berria, 1980, 30. or.). Guztietan eskatzen da gaizki egiten digunari ez egiteko

[1] Ikus Itun Berria: “Ez da zuhaitz onik, fruitu txarrak ematen dituenik ezta zuhaitz txarrak ere, fruitu onak ematen dituenik” (Itun Berria, 1980, 185. or.).

[2] Ikus Itun Berria: “Entzuna duzue nola dagoen agindua: *Begiari begia; hortzari hortza*. Nik, ordea, hau diotsuet: Ez egin gogor, gaitz egiten dizunari. Baizik-eta norbaitek eskuineko masailen jotzen bazaitu, eskainiezazue beste ere. Auzitara eraman eta jantzia kendu nahi dizunari emaitza soingainekoa ere” (Itun Berria, 1980, 30. or.).

gogor, eta etsaiak maitatzeko gorrotatu orde. Nolabait, “ongia” eginez gero, ondorio onak izango direlako fededunen ustea eskaintzen da, eta hau izango da, hain zuzen ere, hurrengo eszenetan bermatuko dena.

Hirugarren zatiko eszenetan Kattalinekin praktikara eramango du Irenek eskatutakoa, eta eszena bakoitzean neskatxaren egoera nola joango den aldatzen ikusi ahal izango da. Maltzurkeria onberatasun eta maitasun bihurtuko da, eta hainbatetan ez-titasun.

Lehenengo, Lolitarekin gertatuko da. Lolitak Kattalin mehatxatu egingo du, baina azken honek burua makurtu edo aurka egin orde maite duela aipatuko dio eta, gainera, dion maitasuna frogatzeko hari oparitutako goxoki bat eskainiko dio. Lolitak eskerrak eta poza agertuko dizkio eta Kattalinenganako lehenengo maitasun frogia gertatuko da, besarkada bat.

Ugazamarekin zailago suertatuko zaio. Hurrengo agerraldian, ugazamak ezin du sinetsi Lolita eta Kattalin mokoka aritu ez izana. Kattalinekin bai Lolita, bai Joxe maite dituela aipatu dio, baina ugazamak ez du sinetsi hasieran; gerora, berriz, pentsatzen jarri da, bere senarrak Kattalinenganako erabiltzen duen gogorkeriaz gogoratu da eta berarekin haserrealdia izan dezakeelakoan bere seme-alaben eskubide berak izango dituela erabakiko du. Bertan behera geldituko dira asmo hauek, ordea, Kattalin arropa garbitzera joaten den bitartean erortzen zaion goxokia aurkitzen duenean. Azalpenak eskatu dizkio eta Kattalinekin Joxerentzako dela erantzungo dio, baina ugazamak ez du sinistuko eta jarrera hau aurpegi-ra botako dio. Kattalinekin ez du oraingoan negarrik egingo, ez eta gogor erantzungo: *(Zalantzan gelditzen da zerbait erran nai balu bezela, baño irensten du). Agur ba, gero arte (15. or).* Geroago, mutilen iskanbilaren erdian sartuko da Kattalin, Patxiren aurrean Joxe salbatzeagatik, eta honek Kattalini berea jasotzera eramango du. Zalapartaren erdian aita eta ugazama aterako dira, eta orduan jakingo du amak Joxe laguntzarren zanpatu dutela beste mutilek. Une honetan gertatuko da ugazamaren aldaketa: *O, neskatiko au aingeruñoa da. Zatoz, maitea, nere besoetara. Gaurdanik, nere alaba kuttuna izango zara. (Kattalin badoa, ugazamarengana, ta onek gogotik laztantzen du. Gero Joxe eta Kattalin laztantzen ditu) (20. or.).*

Ondorio gisa eta gertatutakoaren ideia garbi gelditu ez balitz bezala, apaizak hartuko du hitza: *Arrigarria da emen gertatzen dena. Neskatiko onek ikasbide ederra eman digu. Arrigarria da, benetan, ain neskatiko gaztea orren ederki ekitea. Guziak badakigu etxe ontan ez zela ain ongi ikusia. Ala ere, Kattalin'ek errarik ez du iñoendako, guziak maite ditu, ez da ala kuttuntxoa? (maiteki*

*egiten dio*) (20. or.). “Una variante más, empleada en estas piezas suele ser la introducción de un personaje de jerarquía moral elevada, que explica directamente, no sólo el tema de la pieza, sino también el modo en que se deben entender las ideas” (Rivera, 1993, 318. or.).

Eszenetako pertsonaien ekintzek jarrera aldaketak ekarriko dituzte, ez bakarrik Kattalinenganako jarrera aldaketa, baizik eta beste pertsonaia batzuen portaera aldaketa ere.

Aita. Ez da aitaren gaitzespenik ikusten bigarren zatiko hamargarren eszenara arte, non ugazamarekin hizketan Kattalinen egoeraz kexatzen hasten den: *Bere: Orain arte ixilik egon naiz! baño ikusten dut gero eta gogorkiago egiten diozuela Kattalin’i. Ori akitu da ahatik. Emen guziak berdin bear da. Biar etxeko andereñoa, bere ezpain gorri, betazal urdin, azazkal me polit ta guzi, nerekin artayorran ariko da. ¿Ezta ba yoaten kalerietara, moda dela-ta aurpegi ta beso eguzkitan beztera? Alorrean beztuko da ederki pertza bezenbat ere, naiez gero* (15. or.). Eta ez da ulertzen zergatik egin duen hain berandu. Garai hartan seme-alaben heziketa etxeko emakumearen esku uzten zen eta akaso, honengatik, edo “etxekoandreak” aginpidea errespetatzeagatik? Edozein baserritan bizi den orekaz, etxeko lanen banaketan eta hainbat esparrutan etxekoandreak duen aginte ahalmenaz argi mintzatzen da Caro Baroja:

Cualquier persona que vaya a un caserío corriente, notará sin embargo, la armonía que en él reina en la repartición del trabajo y uso de la autoridad, pues si bien es cierto que el amo, el padre o cabeza de familia, ejerce en determinadas circunstancias una autoridad suprema, la de la “etxekoandre” no es menor en otros (Caro Baroja, 1974, 256. or.).

Mutilen jarrera. Ez da inolako jokabide aldaketarik sumatzen egin beharrekoak betetzen duen mutil kuadrillarengan, Patxiko eta bere lagunengan. Oso jarrera gardena dute, heziketa oneko mutilak dira. Patxik Kattalinen alde egiten du, Joxe Kattalin jotzen hasten denean: *Banekikan “balentria” itzela bañan ongi aski zekusat, ire “balentria” guztiak neskatiokoak izitzeko gordetzen dekala. Mutikuekin, ez augu ikusten orren ausarta, aatik; Zer egin diok Kattalini?* (3. or.). Gainontzeko mutikoei sagarrak ebastera joatea aurpegiatzen die: *¿Ederki egiña! ¿zertaz sartu bear intzen besteen sagarrak ebastera?* (5. or.). Besteen erabakiaren kontra eskolara joatea erabakitzen du: *Ez, ni eskolara* (6. or.). Eskolatik atera ondoren, Patxik bere lagunengana aurrean gainerako mutilak ez dituela salatuko onartzen du: *¿Ez ta...! Besteen gaiztakerik ez dik beñere salatu bear* (15. or.). Eta bukatzeko, gainerako mutilekin elkartutakoan eta Joxe zauriturik dagoela ikustean aurre egi-

ten die: *Besteen makurrengatik ez nauk alaituko, baño errain nitek ongi egin zaitzuela. Gaizki dabillena gaizki amaituko. Eskolara etorri baziñete ez zitzaizuekean ori gertatuko* (17. or.).

Bestetik, eta mutiko hauen parean, heziketa ona ez dutenen jokabidea dugu. Joxek Kattalin ikusi bezain laster iraindu besterik ez du egiten eta astindu ere egiten du: *Norbaitegatik izain dek ... zarpail zikiña. Gaie emendik zerri bazka estatzera. Ez aiz lotsatzen olako (soñe) zikiñokin etxeko atean egoten. ¡Jendeak zer esan bear duten ere, alako kitokume ate ondoan ikusi-ta! (yoka asten zaio. Neskatikoa(k) bere burua zaintzen du)* (3. or.). Sagarrak lapurtzera joaterakoan harrokeria erakusten dute: *¿ni bildurra? tira guazen ikusiko diagu nor dauken “balentria” (Joxe), ¡Marchen! gure maisuak dion bezala. ¡guziak sagarrak ebastera!* (Erramun) (6. or.), eta haien artean elkar jotzen dute, baita Kattalin bera ere: *¿Ezetz? ikusko diñagu. (Bultzada batez bien artetik ateratzen du. Beste mutikoak inguratu dute ta zanpatzen dute gogorki)* (18. or.). Hauen artean gertatuko da, bai horixe, jokabide aldaketa, Joxek izandako istripuaren ondoren harrapatuak izan baitira eta egia esatera behartuak, aita, ugazama eta apaizaren aurrean: *Yauna damutu zait gaiztakeri ortaz, neri beintzat, ta uste det horiek ere nerekin bat direla. ¿Ez da ala?* (Erramun) (21. or.).

Mutil hauen portaeran kristau ikasbidea ez jarraitzeagatik zer ondorio suerta daitezkeen oso agerikoa da. Bibliak<sup>3</sup> erakusten dituen hamar mandamentuetatik hiru behintzat ez dituzte betetzen: Larraldeko sagastiko sagarrak nahi izatea (*ez dituzu besteen ondasunak desiratuko*), lapurtzera joan izana (*ez duzu lapurtuko*) eta bueltan agerian gera ez zitezen gezurra pentsatzera eskatzea (*ez duzu testigantza faltsurik egingo, ez eta gezurrik esango ere*).

Interesgarria da mutil “bihurriak” irudikatzeke eskolara joan ordez sagarrak ebastera doazen kuadrilla batekin parekatu izana eta eskolara joaten direnak mutil zintzoekin. Eskola bizitzarekin parekatzen al du Tapiak? Hau da, eskolara joan nahi ez izatea bizitzan ezer ikasi nahi ez izatearekin parekatu nahi al da? Izan daiteke, eskolara joatea garrantzitsua zen eta.

La suma de ideas suministradas por las madres, abuelas, etc, se une a las de las que se adquieren en las escuelas, donde, aparte de nociones elementales de matemáticas y alguna otra cosa más, el niño comienza su aprendizaje del español o del francés (Caro Baroja, 1972, 236. or.).

[3] Exodo 20, 2-17 edo Deuteronomio 5, 6-21.

Mutiko batzuk joan ez, ordea, eta hara zer gertatu zaion Joxeri, eskolara joan izan balitz ez baitzitzaion halakorik gertatuko, Patxikok azpimarratzen duen bezala. Gertaera hau oso lotua omen dago garai hartako pentsatzeko erarekin. Horri buruz hona hemen zer dioskun Julio Caro Barojak:

No cabe duda de que las partes que ejercen mayor influencia sobre el campesino son la parte moral de la religión y la que gira alrededor de los castigos “en vida” y “post-mortem”.

La idea de que las malas acciones o las infracciones de los deberes religiosos son con frecuencia sancionados en vida, está siempre presente en la moral del campo. [...] Desde pequeños emplean a los chicos la amenaza de este castigo para vedarse mutuamente las acciones más insignificantes. Cuéntanse casos como el siguiente, que recuerdo de cuando yo lo era:

“Un chico subió a un árbol a coger nidos el día de San Juan; se cayó del árbol y se rompió una pierna. Castigo de Dios, porque ni en el día de San Juan ni el día de San Pedro es libre subir a los árboles” (Caro Baroja, 1974, 287. or.).

Caro Barojak azaltzen duenaren eta Joxek sagarrak ebastera joateagatik izan duen istripuaren istorioaren artean antzekotasun handia suma daiteke. Hala ere, mutikoek gertatutakoarekin ikasbide nahikoa izan ez badute, apaiza arduratuko da azpimarratzeaz: *Ortaz, bertzalde, gaur txarke-ri itxusi bat egin duzute. Zigorgarriak egin zarete, ta egia errateko, Yausi zaitzue Yainkoaren zigorkada. Ara Joxe kopeta zilatua. Guziak zarete errudunak, baño, i, Erramun, andiena; bestiak ik bultzatu bai dituk gaiztakeri ori egitera* (21. or.).

Eskolara joatearen garrantziaz mintzatzen deneko baieztapenera itzuli nahi nuke, hain zuzen ere, hizkuntzez hitz egiten denekora. Julio Caro Barojak aipatzen du eskolan gaztelania edo frantsesa ikasteko aukera ematen zitzaiela, adiera positibo batekin, nolabait ikasleak gaztelania ikastera behartuta egongo ez balira bezala, gaztelania jakin beharra inposaketa izan ordez beste hizkuntza bat gustuz ikasteko aukera paregabea balitz bezala, baina badira bestelako testigantzak euskarak garai hartan bizi zuen egoera erakusten dutenak, gaztelania goraiatzan dutenak, gaztelania erabiltzeko derrigortasuna argi eta garbi azaltzen dutenak, bai kalean, bai mezetan, bai eta eskoletan ere. Adibide bat ematearren:

El maestro que en todas partes deberá sentirse español con orgullo –porque es una de las cosas serias de que uno puede envanecer este mundo (Jose Antonio)– lo habrá de ser, y calificado, en las tierras bilin-

gües, para que pongan todo el empeño aprendan con mayor perfección posible, no sólo la teoría gramatical de la lengua castellana, sino su uso racional y conveniente, procurando establecer, incluso la costumbre de que los alumnos se comuniquen en castellano dentro y fuera de clase (Torrealdai, 1998, 145. or.).

Mutikoak ez dira erdararen aldekoak, eskolan ikastea ez dute gustuko: *¡Bego erdera zatar hori! ¡Nahikoa diagu eskolan!* (5. or.). Eta eskaleari iseka egingo diote euskaraz hitz egiten ez jakiteagatik: *Kamisika, belarri-motza, zarpalu, zorritzu* (7. or.). Mezaren aipamenik ere ez da egiten, baina egunerokotasunean apaizarekin duten harremana euskaraz bada, pentsaraz diezaguke mezak ere euskaraz izango zirela. Badirudi Tapiak mutikoen ahotan bere hitzak jarri zituela, baserri giroan mendez mende bizirik iraun zuen hizkuntza poliki-poliki baliorik gabeko tresna bihurtzen ari zen eta. Tapiak biziki maite zuen euskara. Bere gurasoek ez zioten erakutsi, eta hutsune hau argi utzi zuen bere izkribuetan: “O, au tamal aundia! –dio halako batean–. Nere gurasoak euzkotar eta euzkeldunak izan arren etzidaten euskera erakutsi. Bai ordia nere aberria maitatzen” (Satrustegi, 2000, 2. or.).

Pertsonaien izenek ere badute zer esanik: Kattalin, Irene, Patxiko, Joxe, Erramun, mutikoak, aita, Mikaela ugazama eta apaiza. González Maestoren arabera (1996, 49. or.), hierarkia adieraz dezake izen bereziaren adiera hartzen duen izen arruntak. Eta hala gertatzen da nire ustez apaizarekin, eliza kristauaren ordezkari denarekin; ez, ordea, aitarekin, ugazamarekin eta lagunekin. Aita eta ugazamaren izendatzea familia harremana adierazteko dira, izan ere, azken hau seigarren eszenan Mikaela izenez ezagutarazten da. Mutikoak lagun kuadrilla izendatzeko erabili da, taldea adierazteko eta, akaso, adin-tartea ere bai?<sup>4</sup>

Eta izen berezi hauetako batzuetan pixka bat gehiago harramazkatuz gero, ikus daiteke informazio asko ematen dutela. Alegia, ohar gaitezen Kattalin izenak zer esan nahi duen Xarles Bidegainen arabera: garbia; eta Irenek, baketsu. Bete betean asmatu da bi pertsonaia hauen papera osatzeko erabili diren izendapenekin. Asko sufritzen duen arren gaizkirik egiten ez duen pertsonaia da lehenengoa, Kattalin, eta bestea, sufrimen-

[4] Caro Baroja nahikotxo hurbiltzen dela esango nuke nik, “Llegando a los doce años, el chico comienza a despreciar los juegos establecidos. Quiere dar curso a su propia imaginación, creyendo que con la experiencia obtenida ayudando a su padre, escuchando a su abuelo, la naturaleza que le rodea le podrá proporcionar en los ratos de ocio diversiones más grandes. Pero, a pesar de que cree haber roto con un molde, sigue obrando como a la más clásica de las rutinas” (1974, 231. or.).

du honetatik gatazka batean bizi orde z ongia egin dezala modu bake-tzuan eta egoera zuzen dezala aholkatzen dion laguna, Irene (Bidegain, 1999).

### 5.1. Espazio eszenikoak

J. M. Satrustegik jasotako eta *Egan* aldizkarian plazaratutako antzezlan kontuan hartuz gero (ikus Tapia, 1985), hasieran eszenatokiaren aipamena ematen da “(Escenario) Portalón de entrada de un caserío”. Hau da espazio eszeniko bakarra<sup>5</sup>. Dena den, lehenengo eszena hastera-koan eszenatokia nolakoa den gehiago zehazten da, hainbat elementu eszenografiko agertuz<sup>6</sup>: “Gure mendietako xoko polit bat. Belai mardul bat zenbait sagarrondorekin. Ezker aldera baserri bateko atari galanta. Pareta (orma) ondoan zumbil handi bat, aren gañean yarria, Kattalin” (Tapia, 1985, 221. or.).

Kontuan hartu behar da etxea bizitokia baino gehiago dela. Etxea garrantzitsua da eta etxearen izena gehiago: *Kattalin, i aiz etxe ontako erre-giña, ta egun batez i izanen aiz Larralde’ko etxeko andrea* (9. or.).

Euskal gizartean etxea bizitoki hutsa baino askoz gehiago izan da. Etxea gure bizitzaren oinarri eta ardatza zen; etxea eta bere ondasunak –etxaldea– gauza guztien gaineratik zeuden, eguneroko lanen helburu nagusia [...] Etxeak bere nortasuna dauka, badu izena, etxeok hartzen dutena. Etxekojaun edo etxeoandrea izatea garrantzitsua zen gizartean eta titulu horrek herriko bizitzan parte hartzeko eskubidea ematen zuen (Etxegoien, 2001, 28. or.).

Hain garrantzitsua den euskal etxearen atarian gertatzen da ekintza guztia, etxetik kanpo. Jimeno Juriok etxearen garrantziaz mintzatzean, honela dio: “... la cocina residencia habitual, taller y templo familiar. En torno al fuego del hogar se vivían las jornadas más íntimas de convivencia” (Jimeno Jurio, 2013, 313. or.).

Etxe barruko zehaztasun gutxi ematen dira, ordea; soilik bat, Kattalinek bakarrik hitz egitean etxe barruan gertatzen denaren aipamen txiki bat besterik ez: *Supazterrean ari direla, ni zoko batean aaintzia bezela egon bear*

[5] “Es un recinto especial [...] cuando A representa a X, denota función de uso, para poder dar a entender sitios distintos. Todo lo que se hace, se relaciona con presencia de los espectadores” (Fischer-Lichte, 1999, 29. or.).

[6] “La presencia semántica de los objetos en el escenario [...] están en el escenario no sólo por lo que son, sino también por lo que significan en el conjunto de la representación” (González Maestro, 1996, 50. or.).

[...] Egia errateko, aitatxo ere, noizbeinka belaunetan artuta, laztantzen nau; baño abudo aski etorriko zaizkio bertzek bekaizkeriz “aitatxo, musu bat neri” ta ni, yakiña, alde egin bear” (10. or.), etxean maitasunezko giro babeslea sentitu ordez, kanpotik etorritakoen etxekoa den alabarenganako bihozgabekeria soma daitekeeneko aipamena. Gainontzeko ekintza guztiak etxetik kanpo gertatzen dira, tenplutik kanpo, nolabait eta ohikoa ez den bezala, etxeko trapu zikinak kanpoan garbitzea axola ez balitziaie bezala.

Espazio eszeniko bakar honetara pertsonaiak sartu eta ateratzen joango dira, binaka nahiz taldeka. Kattalin da ia obra osoan zehar base-riaren atarian dagoena, eta baserriko atari honetara joango dira hur-biltzen pertsonaia guztiak egoera desberdinak antzetzuz, baina, betiere, ildo nagusiari jarraiki.

Eszenatokian bi elementu eszenografiko topa daitezke: sagarrondo bat eta Kattalin jesarria dagoen zumbila. González Maestrok argi azaltzen duen bezala, “la presencia semántica de los objetos en el escenario [...] están en el escenario no sólo por lo que son, sino también por lo que significan en el conjunto de la representación” (1996, 27. or.). Elementu eszenografikoek espazio eszenikoetan esanahia gehitzeko balio badezake ere, badirudi honetan soiltasuna adierazteko baizik ez dutela balio. Garaiko baserri xume bat, luxurik gabekoa, herriko gizarte xaloaren erakusgarri, ziurrenik.

Zeinu ez-linguistikoak arestian argudiatuiko guztia berrestera datoz.

## 5.2. Zeinu ez-linguistikoak

### 5.2.1. Tonua

Lehenengo eszenetan pertsonaiek erabiltzen duten tonuaren bidez neskatoarekiko jarrera gaiztoak azpimarratuko dira: Joxerena burlatia, *iseka eginez* (2. or.) eta ugazamarena zitala, *irriz, arrunt aserre* (8. or.). Baina maitasunezkoak ere bai, Irene azaltzen denean, *samurki* (8. or.).

### 5.2.2. Mimika

Mimikaren bidez sendoago indartuko da istorioaren garapena<sup>7</sup>. Bate-tik, Ireneren maitasun besarkadez eta muxuz adieraziko da: *Irenak besar-*

[7] Erika Fischer Lichtenen arabera aurpegiak beti ematen du informazioa, aktorea atsendaldian egon arren, haren aurpegiren bidez beti jasoko dugu informazioaren bat. Antzerkian mimika zeinuak ikusleagoari zuzenduta eratzen dira, ikusleek zeinu hauek modu zehatz batez interpretatzeko gai izan behar direlarik (1999, 65. or.).

katzen du, eskua artzen diola zutitzen da, musu bat ematen dio (9. or.). Bestetik, lehenengo eszenetan ugazama eta bere semearen portaera zitala mimikaren bidez oso agerikoa izango da, Kattalinek zigor fisikoak ere jaso ditu eta: *joka asten zaio (Joxe)* (3. or.), *zartako bat ematen dio (ugazamak)* (8. or.). Azkenekoetan bestelakoak badira ere: *Kattalin badoa ugazamarengana, ta onek gogotik laztantzen du, Gero Kattalin ta Joxe besarkatzen ditu, Elkar musukatzen dute (Joxe eta Kattalin)* (20. or.). Eta ez hori bakarrik, mutikoen heziketa txarrak ere indarra hartuko du eskalearekiko erabiliko duten iseka mimikaren bidez: *mutikoak irriz aja asten dira* (7. or.).

Aipagarria benetan hirutan zerura begira eta hitz egiten hasi izana (amari zuzentzen-edo): lehenengoan, neskatxaren bakarrizketa dugu eta amari zein zoritzarreko sentitzen den aipatzean; bigarreanean, Lolitaren jarrera aldaketaren ostean, lehenengo froga gainditu duela ikustean; eta azkenekoan, ongia egitearen ondorioak sentitzean, familia osoaren maitasuna sentitzen duenean.

### 5.2.3. Janzkera

Fischer Lichteren hitzetan, janzkera ikusleek pertsonaiarekiko egiten duten lehenengo identifikazioa da. Janzkerak pertsonaiaren nortasuna adierazteko funtzioa dauka, arropak bizitzan erabiltzailearen rol soziala ulertaraztera ematen duen bezala (1999, 173-177. or.). Antzezlan honetan janzkerak pisu gutxi du, janzkeraz ezer zehazten ez bada ere, aipu batzuk ematen dira bi pertsonaiaren elkarrizketan eta oharretan. Kattalin: (*Mantalkin begiak idortzen ditu* (2. or.), *Zarpail-zikiña. Gaie emendik zerri-bazka prestatzera. Ez aiz lotsatzen olako (soñe) -mantal zatar- zikiñokin etxeko atean egoten* (3. or.). Baina Lolita: *Ederkisko nago soñeko berri onekin. Oñetakoak ez dira nolanaikoak* (10. or.), (*Kattalin'i soñekotik iraitzi-ta*) (18. or). Janzkeraren aipamen urri horiekin baserriko gizarte xumea islatu nahi izateaz gain, Kattalinen eta Lolitaren arteko desberdintasunak mahaigaineratu nahi ditu Tapiak, etxean jasotzen zuten tratu desberdina.

### 5.2.4. Osagaiak

Osagaiak garrantzitsuak dira edozein antzezlanetan, pertsonaiei dagoen nortasun ezaugarrien inguruan esanahia gehi baitezakete<sup>8</sup>. Antzezlan honetan badira osagaiak aztergai, ez asko baserriko gizarte

[8] “El accesorio puede interpretarse como signo de la actividad que X puede realizar en o con él, es decir, como referencia a gestos potenciales intencionales” (Fischer-Lichte, 1999, 173-177. or.).

apala islatu nahi baita, baina badaude, gaiaren ildoari begira esanguratsuak izan daitezkeenak, gainera:

- Neskataxa etxeko lanez arduratzen dela ohartarazten dutenak: galtzerdiak edo Kattalineak buruan daraman sarea.
- Eraztuna. “Pultsera” (eskumuturrekoa), kollarea (lepokoa). Lolitak ezkutuan janzten dituen osagaiak, Kattalinen soiltasunaren parean Lolitaren itxura, aitak neska on eta langilearen kontrakotzat hartzen duen jarrera.
- Ispilua. Atera baino lehen itxuroso apaindua dagoen ikusteko balio duen objektua, nola ez, etxeko señoitaren esku, Lolitaren esku.
- Sakelatoa (*sakeltaoa*). Aitak onartzen ez dituen objektuak ezkutatuturik mantentzen lagunduko duen poltsatxoa.
- Goxokiak. Baserrian aurkitzen zaila den luxua eta kasu honetan Kattalineak “ongia” egiteko erabiliko dituenak, hari oparitu dizkieten goxoki hauek Lolitari eta Joxeri eskainiko baitizkie maitasun froga gisa.

### 5.2.5. *Musika*

Musikari dagokionez<sup>9</sup>, ez dago testuinguruarekiko lagungarri suerta daitekeen musikarik, hasieran neskak eresi neurria oinekin markatuz kantatzen duen abestitxoa ez bada, Euskal Herrian ezaguna den eresi neurria. Galdutako amari eskainitako abestia, datorrenaren aurrerapen gisa. *Zapia altxatzen delarik, abesten ari da, zangoekin eresi neurri eramanez* (1. or.).

“Ene amatxo biotzekoa,  
gogoan zaukedazana:  
urrunago eta indartsuago  
maitatzen zaituztedana”.

[9] Ia kultura gehienetan, ekitaldi, eguneroko zeregin, ospakizunetan... musika zehatza erabili ohi da. Hots, egoera bakoitzean egoera zehatz horri dagokion musika entzutea espero da; alegia, elizkizun batean ez dugu dantza musika espero (Fischer-Lichte, 1999, 240. or.).

## 6. *Kattalin Umezurtza* lan didaktikoa

*Kattalin Umezurtza* antzezlanaren analisiak, berbaldiaren analisiak, hala nola espazio eszeniko, mimika, tonu, osagai eta musikarenak asmo didaktikoz eginiko obra bat dela baieztatzera eraman gaitzake. Euskaraz euskaldunontzat eginiko obra da, non euskal gizartearen islak, portaerek, ohiturek eta abestiek kristau jakinbidea ikasteko gertaera bat biltzen duten.

Mezu nagusia “ongia eginez zoriona lortuko duzu” izan badaiteke ere, antzerkian zehar kristau doktrinak onartzen dituen portaera egokiak tartekatzen dira: eskean datorrenari ematea (Itun Berria, 1980, 31. or.), zentzuduna izatearen ideia<sup>10</sup> edo Lolitak janzkera, oinetako, margo eta bitxi ederretan oinarritutako itxuraren ideia parean euskal gizarteak begi onez ikusten duen soiltasuna (Itun Berria, 1980, 33-34. or.), besteak beste. Gainera, badaezpada, azkeneko eszenan apaizaren honako hitz hauek argituko dute antzerkiaren helburua zein den: *Enetxoa, Yainkoa mintzatu zaigu zure aoz. Ikas dezagun ongi ikasgai au (mutikoei). Ta zuek mutikotzar oiek emen duzue eredua. Zuek, bela pizten duzue iskanbila ta zalaparta. Den gauzarik xumena-rengatik zartakoka ta ostikoka asten zerate. Ikasi, ikasi Kattalin'engandik. Ortaz, bertzalde, gaur txarkeri itxusi bat egin duzute. Zigorgarriak egin zarete, ta egia errateko, yausi zatzue Yainkoaren zigorkada. Ara Joxe kopeta zilatua. Guziak zarete errudunak, baño i, Erramun, andiena; bestiak ik bultzatu bai dituk gaiztakeri ori egitera (21. or.). Eta hauetan: (Aita ta ugazamari) Zuen neskatikoak eman digu ikasbidea. Barka ditzagun, damaturik bait daude mutil koxkor oriek. Gaur egun aundia da guretako. Kattalin bere biotzeko edertasunaz, benetako amatxo aurkitu du. Lolita eta Joxen biotzak irabazi ditu. Orobat, gure mutiltxo oiek asmo onaren bidean sartzeko asmotan daude. Bozkarioz bete bitez gure biotzak. Goraldu dezagun txarkerietatik ongiak ateratzen dituen Yainko ona, eta eman dezagun elkarri gentza ta maitasunezko besarka bat (21. or.). Apaizak beste edozein momentutan egingo lukeen sermoi baten antza dauka, Kattalinen egoeraren garapena eta mutikoen portaerak dituen ondorioak primerako aitzakiak izan dira kristau ikasbidea zintzoki betetzen bada bizimodu ona izango delako ideiaz konbentzitzeko.*

Apaizak hartzen duen protagonismo hau azpimarratzekoa da, antzerki misiolarian ez baitzen oso ohikoa izaten. Ruiz Bañulsek (2010) Isaaken sakrifizioan misiolari lanaz hitz egitean aipatzen duen bezala, lana bera sermoi bat da, izan ere, misiolariek testuak haiek zeritzoten

[10] Hamar neskatxen parabola: Itun Berria, 1980, 86. or.

irizpideetara eraldatu zituzten aurkezpena misiolari asmorako kaltegarri suerta ez zedin; adibidez, indigenek poligamia gaia gogora ez zezaten, Abrahamek Agarrekin izandako ahaidetza ez zen aipatu eta antxumearen sakrifizioa ere ez, indigenen sineskerietan errotuak zeuden poligamia edo giza hilketa bezalako gaiak ekiditeko:

Esta pieza dramática refleja de modo privilegiado el anhelo franciscano de edificar e instruir a través del lenguaje común del teatro. Estamos ante una representación que es un fiel reflejo de la actitud y el comportamiento de los primeros evangelizadores, una pieza que en su conjunto, como ha señalado Robert Ricard, se puede considerar como un prolongado sermón “ora dogmático, ora moral” (Ruiz Bañuls, 2010, 288. or.).

Egoera oso desberdinen aurrean gaude, antzerki misiolariaren bidez indigenak ebanjelizatu nahi zituzten; XX. mendeko euskal gizartea katolikoa zen<sup>11</sup>, ordea, eta fedea hertsiki mantentzea zen helburua. Horregatik, antzeztutakoaren ondoren hamabosgarren eszenan apaiza da ongia egitearen onurak eta gaiztakerietan aritzeak ekar ditzakeen kalteez ondorio gisa kontzientziatzera datorrena.

## 7. Ondorioak

*Kattalin Umezurtza* antzerki misiolaria denik ez nuke esango, nahiz eta antza izan dezakeen, hasieran aipatu den bezala, helburu didaktikoa duen obra bat besterik ez dirudi. Eta obraren alderdi pedagogikoa ondorioztatzera ekarri gaituen azterketa osatzeko helburuarekin, Larraitz Ariznabarretak Martin Ugalderekin *Ama Gaxo Dago* antzezlanaren alderdi pedagogikotik aztertu ahal izateko planteatzen dituen hainbat irizpide *Kattalin Umezurtza* antzezlanean iruzkinduko dira, errepikakor suerta badaiteke ere (Ariznabarreta, 2009, 427-445. or.):

- Euskal tradizioan askotan izan du literatura dramatikoak herri eskola papera, ziurrenik elizaren eraginez (garai bateko pastora-lek egiten zuten antzera). *Kattalin Umezurtza* antzezlanak baserriko giro txarrean hazitako neskatxa baten bizipen gogorak aurkeztu ditu gai dramatiko gisa, baina hartu duen erabakia bide

[11] “El catolicismo impera, y estos últimos años parece que el fervor religioso de algunos, al menos exteriormente, se ha exacerbado, tal vez con la idea de la lucha y de la persecución, que parecían amenazar a los católicos” (Caro Baroja, 1974, 286. or.).

izango da on egiteak zer nolako saria ekar dezakeen ondorioztatzeko.

- Hizkuntza: Tapia jeltzalea zen eta garbizalea. Hala ere, hizkuntz herrikoa erabiltzen du, euskara ulerterraza, herriaren bihotz-bihotzera heltzeko behar duen euskara.
- Antzezlanak ikuslearekiko konplizitatea bilatu nahi du eta zeinu sistemaren anbiguotasuna saihestu. Tapia abertzalea izanik kristau sutsua zen, eta, horrenbestez, ez gintuzke harritu behar kristau ikasbidea bultzatzeko antzezlan bat prestatu izana. Satrustegik aipatzen duenez, erlijioaren ikuspegi hertsia zuen, izan ere, “zientziak baino hizkuntza unibertsalagoa mintzo duela erlijioak” (2000, 19. or.). Tapiak garaiko gizartea agertu nahi du, ikuslegoak ulertzen duena. Konplexutasun psikologikorik gabeko pertsonaia lauak eskaini ditu: Kattalin, aita, ugazama, Lolita, Joxe, mutikoak, Irene (adiskidea) eta apaiza. Gaiari dagokionez, onberatasuna eta gaiztakeria berehala antzemango dituzten egoerak aurkeztu dira eta ongia egitearen, nahiz txarkeriak egitearen ondorioak zeintzuk izan daitezkeen ezagutarazi. Metaforak aurkitzea zaila da, nahiz eta bakarren bat antzeman daitekeen. Erdaraz hitz egiten duen eskale kanpotarra. Gaztelania poliki Euskal Herrian sartzen ari deneko metafora?<sup>12</sup>

Antzerkiak, ez dirudien arren, funtzio sozial apartekoa egiten zuen, literatura herritarrengana iristeko biderik egokiena bihurtu baitzen. Abertzaletasuna eta euskaltzaletasuna zabaltzeko bitarteko garrantzitsua bihurtu zen eta euskara etxetik antzokietara mugitu zuen, herri xeheak eta letra gizonak bat egin zezaketen gunera (Gereñu, 2018; Gil, 2009).

Egoera hain mesedegarri bazitzaion antzerkiari, nola da posible *Kattalin Umezurtza* antzetzu ez izana? Tapiak olerkiak idatzi eta ezagutaraztera eman zituen bezala, pentsa daiteke gerra garaiak eta gerraosteak ekarritako zentsura zela eta ez zuela taularatu. Orduan, pentsatzekoa da

[12] Euskara elebitasun nahiz elebakartasunaren bidea hartu zueneko uneaz argi mintzatzen da Jose Ramon Zabala: “Los golpistas erradicaron toda demostración pública de la lengua: hablar en público, escribir, publicar en lengua vasca eran actividades prohibidas, perseguidas y castigadas. De manera paralela, la migración de miles de españoles hacia las zonas industriales de Euskal Herria diluyó las comunidades vascoparlantes, forzándolas al bilingüismo y más tarde, en muchos casos, al monolingüismo” (Zabala, 2016, 101. or.).

*Kattalin Umezurtza* idatzi zeneko euskal gizartearen isla izan daitekeela, zergatik ez?

Ostera, mugimendu kultural berritzaile eta aberatsak etena jasan zuen 1936an, Hegoaldean Gerra Zibila hasi zenean. Izan ziren salbuespenak Bizkaiko kostaldean, baina tropa nazionalak gobernura heltzearekin, festa giroko elkarretaratzeak amaitu ziren urte batzuek eta, euskal teatroaren eginkizunerako bederen, antzokiak itxi egin zituzten.

Euskal antzerkigintzak gerraurrean ezagututako hazkundera eta zaletasuna errotik moztu ziren, eta galera bai soziala, bai artistikoa, gertatu ziren teatroan (Gereñu, 2018, 736-737. or.).

*Kattalin Umezurtza* taularatu ez izanak gerraostean idatzitako lana dela pentsaraz diezaguke, baina hori hipotesi bat besterik ez da. Eskuar-tean daukaguna idatzizko bertsioa da, eta egindako azterketaren arabera ondoriozta daitekeena da garaiko gizarte euskaldunarentzat euskaraz idatzitako antzezlan dela, Tapia abertzale eta fededunarentzat hain garrantzizkoa den kristau ikasbidea jarraitzearen garrantziaz ohartarazi nahi duen obra.

## 8. Bibliografia

- Aracil Varón, B. (2008). Teatro evangelizador y poder colonial en México. <[https://rua.ua.es/dspace/bitstream/10045/21519/1/Aracil\\_Varón\\_Teatro\\_evangelizador.pdf](https://rua.ua.es/dspace/bitstream/10045/21519/1/Aracil_Varón_Teatro_evangelizador.pdf)>
- Ariznabarreta Garabieta, L. (2009). Pedagogia xede Martin Ugalderean antzerki lanean. In I. Beti Sanz & M. K. Gil Fonbellida (arg.), *Exilio y Artes escénicas. Arte eszenikoak erbestean* (427-445. or.). Saturraran.
- Azkue, R. M.<sup>a</sup> (1989, 3 ed.). *Euskalerrriaren Yakintza : Literatura popular del País Vasco*. Bilbao: Euskaltzaindia; Madrid: Espasa-Calpe.
- Biblia de Jerusalén* (1975). Bilbao: Desclee de Brouwer.
- Bidador, J. (2016). Alexander Tapia Perurena, Iruñeko olerkaria. Bere lanaren azterketa estilistikoa. *Príncipe de Viana*, 77(264), 131-198.
- Bidegain, X. (1999). *Izendegia : diccionario de nombres vascos*. Elkarlanean.
- Bobes Naves, M. D. C. (2004). Teatro y semiología. *Arbor*, 177(699/700), 497-508. <<https://doi.org/10.3989/arbor.2004.i699/700.591>>
- Caro Baroja, J. (1972). *Los vascos* (vol. 9). Ediciones Akal.

- Caro Baroja, J. (1974, 2. ed.). *De la vida rural vasca (Vera de Bidasoa)*. San Sebastián: Txertoa.
- Carrasquero González, Á. & Finol, J. E. (2007). Semiótica del espectáculo: contribución a una clasificación de los elementos no lingüísticos del teatro. *Revista de Artes y Humanidades unica*, 8(18).  
<[https://www.researchgate.net/publication/237469251\\_Semiotica\\_del\\_espectaculo\\_contribucion\\_a\\_una\\_clasificacion\\_de\\_los\\_elementos\\_no\\_linguisticos\\_del\\_teatro](https://www.researchgate.net/publication/237469251_Semiotica_del_espectaculo_contribucion_a_una_clasificacion_de_los_elementos_no_linguisticos_del_teatro)>
- Etxegeoién J. C. —Xamar— (2001). *Orhipean. Gure herria ezagutzen*. Iruñea: Pamiela.
- Fernández, S., Roda, P., Díez de Ure, A. & Pinillos, S. (1998). *Ellas, Las mujeres en la historia de Pamplona*. Ayuntamiento De Pamplona.
- Fischer-Lichte, E. (1999). *Semiótica del teatro*. Arco/Libros.
- Garamendi, M. A. (1990). El teatro popular vasco (semiótica de la representación) (I). *ASJU*, 24(2), 525-614.  
<<https://ojs.ehu.eus/index.php/ASJU/article/view/8587/8810>>
- Gereñu Odriozola, I. (2018). Teatroaren mututzea XX. mendean: Frankismoaren zentsuraren eragina euskal teatroaren bilakaeran. *Euskera*, 2-2, 731-763.
- Gil Fombellida, C. (2009). Antzerkia eta nortasuna. Gerra Zibilaren aurreko euskal erbesteko fenomeno dramatikoa. In I. Beti Sanz & M. K. Gil Fombellida (arg.), *Exilio y Artes escénicas. Arte eszenikoak erbestean* (417-425. or.). Saturrarán.
- González Maestro, J. (1996). *Didáctica y teoría del teatro: signo y método*. Oviedo: Servicio de Publicaciones del Principado de Asturias.
- Itun Berria (1980). Euskal Herriko Elizbarrutietako Gotzaiak.
- Jimeno Jurio, J. M.<sup>a</sup> (2013). *Navarra. Síntesis histórica y geográfica*. Iruñea: Pamiela; Udalbide: Euskara Kultur Elkargoa.
- Ordiz, F. J. (1987). El teatro evangelizador franciscano en Nueva España. *Estudios Humanísticos. Filología*, (9), 67-76.  
<<file:///C:/Users/USER/Downloads/Dialnet-ElTeatroEvangelizadorFranciscanoEnNuevaEspaña-104690.pdf>>
- Rivera, O. (1993). Texto y representación en el teatro misionero: El sacrificio de Isaac y El juicio final. *Literatura Mexicana*, 4(2), 313-325.  
<<https://doi.org/10.19130/iifl.litmex.4.2.1993.867>>

- Ruiz Bañuls, M. (2010). Cuando el sermón se vuelve teatro: El sacrificio de Isaac en el contexto evangelizador novohispano.  
<file:///C:/Users/USER/Downloads/udl,+32+ARRABAL+7-8%20(1).pdf>
- Satrustegi, J. M. (2000). *Alexander Tapia (1899-1957)*. Eusko Jaurlaritzaren Argitalpen Zerbitzu Nagusia.  
<<http://www.euskara.euskadi.net/appcont/sustapena/datos/ALEXANDER%20TAPIA.pdf>>
- Tapia, A. (1985). *Kattakin Umezurtza*. *Egan*, 3/4, 221-260. [Arg.: Satrustegi, J. M.].  
<<https://www.rsbap.org/ojs/index.php/egan/article/view/3691/3448>>
- Torrealdai, J. M. (1998). *El libro negro del euskera*. Donostia: Ttartalo.
- Zabala, J. R. (2016). Contra el silencio impuesto: las publicaciones en lengua vasca del exilio de 1936. In I. González-Allende (arg.), *El exilio vasco. Estudios en homenaje al profesor José Angel Ascunce Arrieta* (99-116. or.). Deustuko Unibertsitatea.